

Dmitrij Aleksiejewicz Riedin
(Uralski Uniwersytet Federalny, Jekaterynburg)

Prikazczycy i komisarze.
Status społeczny i kompetencje zarządców niższego szczebla administracji
koronnej Rosji w pierwszym trzydziestoleciu XVIII w.
(na przykładzie ziem uralsko-syberyjskich)*

tłumaczenie K. Latawiec

Na początku XVIII wieku w składzie elit regionalnych Rosji nastąpiły zmiany strukturalne, które do tej pory nie były przedmiotem odrębnych badań historycznych. Miała wtedy miejsce zupełnie wyjątkowa kooptacja do elit regionalnych przedstawicieli aparatu administracyjnego.

Oczywiście na tym obszarze funkcjonowały już lokalne organy władzy państwowej a co za tym idzie obecni byli także reprezentanci aparatu urzędniczego. Jednak tych przedstawicieli władzy carskiej nie możemy zaliczać do miejscowych elit społecznych. Urzędnicy bowiem pochodzili z zewnątrz, byli mianowani spośród tzw. „spisu moskiewskiego”. Tak więc wojewodowie grodziecy, djacy i poddjacy w większości przypadków pochodzili z Moskwy i jej okolic¹. Ciągła rotacja na stanowiskach administracyjnych nie sprzyjała nawiązywaniu trwałych i silnych więzi z miejscowymi elitami społecznymi i gospodarczymi. Nawet przy bezkonfliktowej koegzystencji urzędników (wojewodów i ich pomocników) w miejscową ludnością, nigdy nie byli oni uznawani za „swoich”. Wszystko to było konsekwencją polityki kadrowej władzy zwierzchniej, uniemożliwiającej urzędnikom wrastanie w lokalną elitę społeczną. Ich egzystencję można raczej rozpatrywać w kategoriach obecności przedstawicieli centralnej elity politycznej na prowincji.

W Rosji w ciągu XVII wieku zaczęły się stopniowo formować lokalne grupy urzędników z grona miejscowej ludności oraz co oczywiste w większym lub mniejszym stopniu integrujące się lub już zintegrowane z lokalnymi elitami

* Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Урал в контексте российской истории: эволюционная динамика социокультурного развития в XVI – XIX вв. (традиции изучения и концептуализация)”. Program badań podstawowych Prezydium Rosyjskiej Akademii Nauk, kod 12-П-6-1010.

¹ Н. Ф. Демидова, *Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма*, Moskwa 1987, s. 59-60.

społecznymi. Na początku XVIII wieku proces ten (o różnym stopniu intensywności) stał się charakterystycznym dla wszystkich obszarów Rosji. Przejawiał się on poprzez: formowanie swoistych klanów urzędniczych, dziedzicznie związanych ze służbą na rzecz cara; tworzenie stabilnych grup urzędniczych lokalnego pochodzenia; kształtowaniu rodzin *prikazczyków*². Będąc w przeważnej mierze osobami pochodzącymi ze stanów podatkowych, lokalni urzędnicy przynależeli nierzadko do bogatych i bardzo wpływowych rodzin, zaliczanych do ówczesnej elity miejskiej. Z drugiej strony stanowiska poddjaków obsadzano bardziej demokratycznym elementem danego „posadu” a niekiedy i pochodzenia chłopskiego. Z punktu widzenia analizy procesów społecznych taki skład lokalnej biurokracji można rozpatrywać jednocześnie jako biurokratyzowanie elit lokalnych (w tym przypadku patrycjatu miejskiego), a także jako modernizację elit poprzez wprowadzanie do nich przedstawicieli szeregowego mieszczaństwa lub chłopstwa drogą służby państwowej. Proces ten w skali światowej nie był unikalny, ale w Rosji przed panowaniem Piotra I niezbyt masowy.

Badacze dziejów biurokracji XVII wieku zwykle zwracali swoją uwagę na urzędników terenowych organów administracji. Ukształtowana wtedy warstwa urzędnicza stała się podłożem, z której wyrosła „prawdziwa” biurokracja okresu imperium³. Od początku swojego istnienia, grupa ta w dużym stopniu spełniała zasadnicze kryteria charakterystyczne dla biurokracji: funkcjonalna specjalizacja pracy administracyjnej, jej reglamentacja i unifikacja; stabilne zabezpieczenie materialnego (wynagrodzenie za pracę) służby urzędniczej⁴.

Jednak w perspektywie historycznej biurokracja, rozumiana jako grupa społeczna, wchłonęła nie tylko urzędników kancelaryjnych *prikazów*, ale i administratorów (zarządców) – ludzi podejmujących decyzje, zajmujących funkcje kierownicze różnego znaczenia w systemie administracji państwowej. Właśnie tej kategorii, a dokładniej jej przedstawicielom obecnym na terenie Uralu i Syberii Zachodniej został poświęcony ten artykuł.

² Tamże, s. 62-74. *Prikazczyk* – człowiek na służbie państwowej, wprowadzający w życie *przykazania* wojewody, często związane z zarządzaniem dobrami.

³ Według danych S. M. Troickiego, więcej niż połowa wszystkich urzędników w Rosji w połowie XVIII w., była potomkami osób zatrudnionych w minionych dekadach na stanowiskach administracyjnych lub osób zbliżonych do aparatu zarządzania. Na początku lat 80. XVIII w. w lokalnym systemie zarządzania centralnych guberni imperium, dzieci osób dotąd zatrudnionych w administracji państwowej, przeważały nie tylko wśród urzędników kancelaryjnych, ale także na etatach klasy VIII i IX – S. M. Troickij, *Социальный состав и численность бюрократии России в середине XVIII в., „Исторические Записки”*, t. 89 (1972), s. 347; M. Ф. Румянцев, *Региональные особенности социальной структуры провинциального чиновничества после губернской реформы 1775 г.*, [w] *Политические институты и социальные страты России (XVI–XVIII вв.). Тез. международной конференции 2–3 октября 1998 г.*, Moskwa 1998, s. 123-125.

⁴ Д. А. Редин, *Приказная корпорация Вятки в первой четверти XVIII в. (Материалы к исследованию)*, [w] *Проблемы истории России, выпуск 8, Новгородская земля – Урал – Западная Сибирь в историко-культурном и духовном наследии*, Jekaterynburg 2009, cz. 2, s. 397-415; tenże, *Интеграция чиновничества в провинциальные городские элиты: первая треть XVIII века*, [w] *Cahiers du Monde russe. Avril – septembre 2010*, 51/2-3, Paryż 2011 (w druku).

Terytorium Rosji rozciągające się na wschód od Wołgi było specyficznym obszarem. W XVII wieku a także prawie przez całe XVIII stulecie na tych ziemiach zachodziły procesy kolonizacyjne. Nie bez znaczenia był fakt funkcjonowania tzw. pogranicza. Stąd też zjawisko kolonizacji zahamowały liczne najazdy plemion koczowniczych z południa oraz powstania narodów Zawołża, Uralu i Zaurala, które od niedawna znajdowały się pod panowaniem rosyjskim. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na proces kolonizacji na Uralu i Syberii Zachodniej miała kwestia rozwoju przemysłowego (swojego rodzaju kolonizacja przemysłowa). Rozpoczął się on w pierwszych latach XVIII wieku równoległe z kolonizacją o charakterze rolniczym, która pojawiła się na tym obszarze w drugiej połowie XVII stulecia i była daleka od zakończenia.

Z punktu widzenia zarządu administracyjnego, zachodzące procesy kolonizacyjne spowodowały konieczność stworzenia nieco bardziej złożonej i rozbudowanej struktury administracyjno-terytorialnej na niższym szczeblu, niż miało to miejsce w centralnych regionach państwa rosyjskiego. Stare ośrodki powiatowe: przyuralskie – Czerdyn, Solikamsk, Kungura; zauralskie – Tiumeń i Tara; północne – Bierzow i Surguta i „stołeczny” Tobolsk, z trudem mogły kontrolować oddalone terytoria. Zwłaszcza, że znajdowało się na rozległych przestrzeniach kraju, rozciągające się przez 4 strefy klimatyczne od tundry do południowosyberyjskich stepów, gdzie próbowano zagwarantować bezpieczeństwo ludności w oparciu o sieć fortów, komór celnych i ufortyfikowanych osiedli (wsi). Te ostatnie, administracyjnie przypisane do miast powiatowych, tworzyły strukturę uzupełniającą podziału administracyjno-terytorialnego. W ośrodkach tych zajmowano się sprawami sądowymi i podatkowymi, a więc zbliżone były do centrów okręgów wiejskich.

Biorąc pod uwagę budowę systemu administracyjnego struktura ta stanowiła poziom najniższy w hierarchii. To tam zachodził proces przenikania władzy carskiej do życia codziennego ludności wiejskiej; tam przebiegała granica między strukturami samorządnych wspólnot wiejskich i, wyższych w hierarchii, naczelników. Do momentu wprowadzenia przez Piotra I w 1719 r. drugiej reformy podziału terytorialnego, niższy kontyngent lokalnych zarządców, zawiadujących ufortyfikowanymi wsiami i slobodami, nosił nazwę *prikazczyków*⁵. W literaturze naukowej poświęconej dziejom Syberii i Uralu można znaleźć wiele informacji o ich działalności. Jednak do tej pory nie stali się oni obiektem odrębnych, kompleksowych i specjalistycznych badań, ani w kontekście historii administracji państwowej, ani dziejów procesów społecznych zachodzących na wschodnich kresach państwa rosyjskiego w XVII-XVIII wieku. Niniejszy artykuł pozwoli zapoczątkować wypełnienie istniejącej luki w historiografii.

⁵ W związku z tym funkcjonuje nieprzemyślane i dość wąskie pojmowanie *prikazczyków* jako personelu administracyjnego (w charakterze służby prywatnej) u przedstawicieli wielkiej własności ziemskiej i bogatej grupy handlowo-przemysłowej, zawarte w słowniku „Государственность России”. Zob. М. Ю. Зенченко, *Приказчик*, [w] *Государственность России. Словарь-справочник. Должности, чины, звания, титулы и церковные саны России. Конец XV века – февраль 1917 года*, ks. 5, cz. 2, М-Я, Moskwa 2005, s. 248-249.

Urzędnik i bojar ze sługą.

Berghardo Tannero, *Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam Potentissimi Poloniae Regis ac Reipublicae Mandato & Consensu Anno 1678. feliciter suscepta*. Norimbergae 1689, Biblioteka Jagiellońska, <http://www.bj.uj.edu.pl/pbi/legatio>

Najbardziej rozwinięta sieć ufortyfikowanych wsi (ostrogów) i słobód na Syberii, na przełomie XVII-XVIII w., odznaczająca się stosunkowo dużą liczbą ludności i największym stopniem kolonizacji, znajdowała się po obu stronach gór Ural, na terytorium powiatów: wierchoturskiego, turńskiego, tobolskiego i tiumeńskiego. Na tych obszarach znajdowało się około 70 ufortyfikowanych ośrodków wiejskich odgrywających rolę centrów administracyjnych i punktów

oporu militarnego⁶. W tym czasie na ich czele stali *prikaczcyzi*, mianowani przez wojewodów spośród szlachty syberyjskiej i dzieci bojarskich. Z tym stanowiskiem wiązały się obowiązki analogiczne do wojewodzińskich. Jednak realizowali je na znacznie mniejszym obszarze - „ведали судом и розправою” dla chłopów zamieszkujących w podległej im slobodzie oraz najbliższej położonych wsiach. Przy prowadzeniu kancelarii *prikaczcyz* mógł liczyć na pomoc poddajka lub pisarskiego djaczka. W okresie piastowania wspomnianych stanowisk korzystali oni z prawa *kormlenija* (żywienia się na koszt podległej ludności). Z zachowanych źródeł wynika, że rozmiary i częstotliwość zbieranych *kormlenij* nie były sprecyzowane. Oczywiście rodziło to możliwość nadużyć i przestępstw. Nie raz doprowadzało to do powstawania różnych form oporu ze strony chłopów (jedną z najbardziej znanych było powstanie w iszimskich slobodach w 1714 r.)⁷.

To właśnie wojewodowie byli zobowiązani do rozpatrywania spraw związanych z tego typu przestępczością. Winnych skazywano na karę chłosty knutem i konfiskatę majątku. Ponadto dbali oto by wysokość *kormlenija* nie przewyższała realnych potrzeb danego urzędnika⁸. Tym nie mniej, praktyka pozyskiwania przez *prikaczcyz*ów *kormlenij* dawała możliwość znacznej poprawy statusu materialnego urzędnika. Wielu *prikaczcyz*om udawało się uniknąć kary, za nadmierne ściąganie *kormlenij*. Dlatego też stanowisko to cieszyło się dużą popularnością wśród osób na służbie. Takie procesy realnie wpływały na podejmowanie dążeń przez przedstawicieli niektórych rodów do zagwarantowania sobie możliwości opanowania stanowiska slobodzkich *prikaczcyz*ów. Na początku XVIII w. właśnie zauważamy, że możliwość służby na tych stanowiskach w kilkudziesięciu przypadkach została zmonopolizowana w rękach rodzin szlacheckich i dzieci bojarskich z Tobolska, Wierchnieturska i Tiumenia.

Znaczna część tych *prikaczcyz*ów (jeśli nie większość), znajdowała się na służbie z tytułu dziedziczenia urzędu, jeszcze od połowy XVII w. W czasie reform Piotra I wiele takich rodzin, było już na niższych stanowiskach urzędniczych,

⁶ Ufortyfikowane wsie (ostrogi): Adbaszka, Katajska, Kolczadanska, Krasnogorski, Krasnoslobodska, Maslenska, Miechonska, Sujerski, Szadrinska; slobody: Abacka, Aramaszewska, Aramilska, Aszatska, Bagariaska (Bagariacka), Barniewska, Biełosludska, Biełozierska, Biełojarska, Biełojarska Ikowska, Biełojarska Teczinska, Bielakowska, Bieszkilska, Błagowieszczenska, Butkinska, Wierchnienicinska, Wierch-Sujerska, Jemurtlinska, Ikowska, Igalinska, Irbitska, Kalinowska, Kamienska, Kamyszewska, Kamyszłowska, Korkina, Krasnomyłska (Krasnomyszyska), Krasnojarska, Kirginska, Kujarowska (Kularowska), Maslenska, Miaszka, Murzinska, Nowopyszminska, Niewjanska, Okuniewska, Orłowo Gorodiszcze, Pieszczanska, Pyszminska, Rudna, Sałtosarajska, Tagilska, Tamakulska, Tiebieniacka, Tiersiacka, Teczinska, Turinska, Czubarowska, Czumlacka, Carew Kurgan, Ust-laminska, Ust-Miaszka, Ust-Sujerska, Utecka (Ugecka), Utkinska, Utacka, Jurmyszyska (Jurmycka), Jałutorowska; manufaktury rządowe: Ałapajewsk, Kamiensk, Uktussk.

⁷ Szczegółowe informacje o buncie iszimskim i niektóre dokumenty śledcze patrz: Н. Б. Голикова, *Восстание крестьян ишимских слобод в 1714 г. (из истории классовой борьбы сибирского крестьянства)*, „Вестник Московского Государственного Университета”, seria 8, historia, 1963, nr 3; М. О. Акишин, А. Т. Шашков, *Фискальный гнет петровской эпохи и сибирское крестьянство (к вопросу о достоверности переписей конца XVII-начала XVIII в.)*, [w] *История русской духовной культуры в рукописном наследии XVI-XX вв.*, Nowosybirsk 1998.

⁸ Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), zesр. 214, inw. 5, sygn. 2074, k. 12v.

reprezentowanych przez drugie lub trzecie pokolenie. Przedstawiciele Awramowych, Ałbyczewych, Bibikowych, Bułgakowych (Bugakowych), Bułdakowych (Budakowych), Wistickich, Gołowkowych, Durasowych, Kaczenowskich, Kołokolnikowych, Staduchinych, Striekałowskich, Protopopowych, Tiekutjewych, Tomiłowych, Fiefilowych, Czernyszewych, Czerkasowych źródła pokazują na stanowiskach prikaczczyków w pierwszych latach XVIII w.⁹ Odrębne poszukiwania genealogiczne wskazują na to, że u wielu z nich przodkowie (ojcowie) zajmowali różne stanowiska w prikazach. Co więcej właśnie w drugiej połowie XVII w. zostali wpisani do kategorii „ludzi służących”¹⁰. Dzieci, boczni krewni, u niektórych nawet wnukowie – odnotowywani byli w ówczesnych kancelariach w charakterze kierowników organów władzy najniższego szczebla do lat 30. XVIII stulecia.

Część slobodzkich prikaczczyków odznaczyli się swoją działalnością na zajmowanym stanowisku i zrealizowali błyskotliwą karierę administracyjną poprzez służbę w dragonach. Wśród nich należy wymienić I. Bobrowskiego, F. Matigorowa, S. Niemtinowa, P. Niefiedjewa, L. i A. Parfientjewów i D. Ugriumowa. Każdy z wymienionych oficerów posiadał bardzo interesujący życiorys zasługujący na odrębną charakterystykę. Godne zauważenia, jest to, że wspomniani oficerowie jeszcze przed otrzymaniem stanowiska *prikaczczyka* w tej lub innej slobodzie, uzyskali nie tylko doświadczenie wojskowe, ale również administracyjne. W listopadzie 1706 r. tobołscy wojewodowie ks. M. J. Czerkasskij i ks. A. M. Czerkasskij nadali szlachcicowi tobołskiemu I. Arszanskiemu, pułkownikowi Syberyjskiego pułku dragonów (dowodzącemu oddziałami dragonów za Uralem) oraz jemu podwładnym oficerom szerokie pełnomocnictwa o charakterze administracyjno-sądowym. Prerogatywy te odnosiły się nie tylko w stosunku do podległych im żołnierzy, ale i chłopów zamieszkujących obszary, gdzie rozlokowano oddziały dragonów. Kapitanowie dragońskich szwadronów, kwaterujący w slobodach i ufortyfikowanych wsiach, posiadali pełnomocnictwa odnoszące się do przewodzenia na tym szczeblu instytucjom sądowym i administracyjnym (w ich skład wchodziło 2-3 przedstawicieli miejscowej ludności). Interesujące jest to, że wojewodowie nie zabronili pułkownikowi Arszanskiemu przyjmowania dobrowolnie przyniesionych przez chłopów *kormlenij*. Zakazano jedynie wprowadzania obowiązku dostarczania *kormlenija*, jako stałego uzupełnienia do otrzymywanego ze skarbu państwa wynagrodzenia¹¹. Z czasem pełnomocnictwa administracyjne oficerów oddziałów dragonów przekształciły się w ich stałe obowiązki. Nosząc nazwę prikaczczyków, wraz z zachowaniem swoich tytułów

⁹ O niektórych z nich zob. ПГАДА, зesp. 1111, инв. 2, зwoј 648, к. 3, 6, 7; зwoј 649, к. 1-2, 16, 17-18, 26-27, 33, 34-37, 40; зwoј 650, к. 1; зwoј 654, к. 16; зwoј 699, к. 1v-3v; зwoј 700, к. 1-21; зwoј 861, к. 1; зwoј 864, к. 1-3.

¹⁰ Jak np. Fiodor Striekałowski, ojciec znanego administratora, tiumeńskiego syna bojarskiego Maksim Striekałowski. Zob. А. Т. Шашков, Тюменский иконник XVII века Федор Стрекаловский и его сыновья, [w] Документ. Архив. История. Современность. Сб. мат.-лов регион. науч.-практич. конференции (Екатеринбург, 20-22 апреля 2000 г.), cz. 1, Jekaterynburg 2000, s. 56-60.

¹¹ Полное Собрание Законов Российской Империи, собр. I, т. 1, № 71, s. 292, 296.

wojskowych, figurują w dokumentacji drugiej dekady XVIII w. (lata 1714-1716) w charakterze odpowiedzialnych za administrowanie i pobór podatków z podległych im mieszkańców slobód¹².

Niektórzy znani lokalni administratorzy, pochodzący ze szlachty tobolskiej, zaczęli swoje kariery na stanowiskach w *prikazach* kancelarii gubernialnej (wielkiej tobolskiej). Na szczególną uwagę zasługują Iwan Zamoszczikow i Stiepan Niejełow. Pierwszy z nich już w 1710 r. jest wspomniany przez źródła, jako stary poddjaczy kierujący referatem (stołem) urzędniczym (razrjadnym) Tobolskiej Wielkiej Kancelarii. Po przerwie, spowodowanej wyjazdem służbowym do Moskwy, Zamoszczikow znowu figuruje w spisach urzędników wspomnianej kancelarii. Od 1715 r. skupił w swoich rękach kierownictwo referatów: urzędniczego (razrjadnego) i śledczego oraz sprawował nadzór nad podatkami kancelaryjnymi („по Ижорской канцелярии”). Szczęśliwie ominęło go śledztwo w sprawie Gagarina prowadzone w 1720 r. Trzy lata później widzimy go już na kierowniczym stanowisku w resorcie górniczym, gdzie występuje w charakterze naczelnika (komisarza) biura skarbowego Syberyjskiego Ober-bergamtu w Jekaterynburgu. Jego brat, Trofim Zamoszczikow, w połowie lat 20. XVIII w. był tobolskim prowinc-fiskalem i zapewne nie bez pomocy brata, stał się właścicielem łobwinskih manufaktur¹³.

Stary poddjaczy Tobolskiej Wielkiej Kancelarii (nie później niż w 1713 r.) Niejełow zrobił karierę urzędniczą również w strukturach administracji górniczej. Z rozkazu W. N. Tatiszczewa został mianowany w grudniu 1721 r. komisarzem ziemskim uktusskiego dystryktu górniczego. Prawdopodobnie rok później Niejełow otrzymał również stanowisko komisarza miejscowych zakładów górniczych. Urzędnik ten musiał cieszyć się dość dużym zaufaniem, gdyż pomimo pojawiających się skarg, ze strony chłopów zatrudnionych w podległych mu manufakturach, na dokonywane przez niego zdzierstwa oraz kradzieże, zdołał zachować swoją posadę. Co więcej w końcu 1723 r. kierował już Jekaterynburskim Biurem Ziemskim Syberyjskiego Ober-bergamtu (później przekształconego w Jekaterynburskie Biuro Spraw Ziemskich i Sądowych)¹⁴.

Pierwsza reforma administracji terenowej, oznaczająca się wprowadzeniem podziału na gubernie oraz transformacja lokalnych struktur aparatu zarządzania,

¹² Jak np. „starszy” pułkownik Leontij Parfientjew, zarządca iszimskich slobod i komendant Orłowa Gorodiszcza; podporządkowany mu major Iwan Bobrowskij, prikazczyk slobody Korkina i Abatskiej; pułkownik Fiodot Matigorow, prikazczyk slobod Jałutorowskiej i Jemurtlinskiej; kapitan Siemien Niemtinow, prikazczik slobody Korinskiej; „starszy” kapitan Osip Buchwałow, prikazczyk slobod: Krutichinskiej, Biełojarskiej, Teczinskiej i Krasnomyłskiej (później – komendant Uktusskich manufaktur); pułkownik Piotr Niefiedjew, prikazczyk slobody Biełojarskiej Ikowskiej i Utiackiej; podpułkownik Andriej Parfientjew, prikazczyk Cariewa Gorodiszcza. Ustalono w oparciu o: РГАДА, zesp. 214, inw. 5, sygn. 2313, k. 4-4v, 6, 155v, 156, 166-167v, 168-169, 658-658v, 670, 701-702, 709.

¹³ РГАДА, zesp. 214, inw. 5, sygn. 2072, k. 62-62v, 77-77v, 78v, 79, 82-84; Государственный Архив Семипалатинской Области (ГАСО), zesp. 24, inw. 12, sygn. 194, k. 17, 193, 194.

¹⁴ РГАДА, zesp. 214, inw. 5, sygn. 2251, k. 97; ГАСО, zesp. 24, inw. 12, sygn. 3122, k. 1-1v; В. Геннин, *Уральская переписка с Петром I и Екатериной I*, oprac., wstęp i komentarz M. О. Акишин, Jekaterynburg 1992, nr dokumentu 37, s. 164.

nie pozostała bez wpływu na przeobrażenia zachodzące na poziomie slobód i ostrogów. Rząd zaczął przeprowadzać zmiany na tym szczeblu zarządu administracyjnego. W ten sposób ukształtował się 4-stopniowy (gubernia – powiat – centrum grupy slobód (nie istniał termin określający ten szczebel zarządu) – sloboda lub ufortyfikowana wieś) podział administracyjno-terytorialny interesującego nas obszaru. Zarządcy centrów grup slobód nosili nazwę komendantów (analogicznie jak miało to miejsce w przypadku grupy miasta powiatowych). Prawdopodobnie, zmiany te na Syberii zaczęły się nie wcześniej niż w drugiej połowie 1712 r. (przemianowanie wojewodów miejskich na komendantów w guberni syberyjskiej datuje się na sierpień 1712 r. a więc trochę później niż w europejskiej części Rosji)¹⁵. Nie wydaje się, aby niżsi rangą komendanci centrów slobód, otrzymali wcześniej nowe tytuły niż wojewodowie miejscy.

Na terytorium Uralu Średniego, Centralnego i Południowego Zaurala pojawiło się 7 centrów (opartych o większe punkty osadnicze) kierowanych przez komendantów: Isetskij, Krasnosłobodskij, Okuniewskij i Szadrinskij (ostrogi), Orłowo Gorodiszcze, a także kamienskie i uktuskie manufaktury rządowe. Wszystko wskazuje na to, że komendanci tych jednostek administracyjnych posiadali analogiczną pozycję jak komendanci powiatowi. Świadczy o tym m.in. fakt mianowania na te etaty przedstawicieli stołecznej szlachty.

Na przykład w latach 1715-1716 reprezentanci tej nobilitowanej grupy stanowili większość na stanowiskach w centrach grup slobód. Stolnik I. S. Musin-Puszkina był komendantem Krasnosłobodskiej ufortyfikowanej wsi. W zakresie jego władzy znalazły się slobody: Błagowieszczeńska i Rudnaja¹⁶. Stolnicy G. I. Jelczaninow (1715 r.) i jego następcą T. I. Lichariew¹⁷, kierowali Isieckim ostrogiem. Podporządkowano im siedem slobód: Wierchnią Nicinską, Czubarowską, Kirginską, Bielakowską, Kujarowską, Utkinską i Jurmyszką.

Ze szlachty stołecznej pochodzili także komendanci Kamienskich manufaktur. F. J. Kozinskij (1715 r.) i S. I. Durnowo (1716 r.) sprawowali nadzór nad ufortyfikowanymi wsiami w Kołczedansku i Katajsku oraz slobodami w Utecku (Ugiecku), Kamyszewsku, Bagaracku i Kalinowsku¹⁸. S. I. Durnowo w jeszcze w 1716 r., choć krótko, był komendantem Szadrinskiej ufortyfikowanej wsi na Południowym Zauralu. Jesienią tegoż roku został zastąpiony przez stolnika P. W. Konoplina posiadającego tytuł landrata¹⁹. Godne zauważenia jest to, że komendant Szadrinskiej ufortyfikowanej wsi (podporządkowanej Tobolskowi) kierował rozległą grupą ważnych strategicznie slobód na południowym Zauralu. W związku

¹⁵ Д. А. Редин, *Административные структуры и бюрократия Урала в эпоху петровских реформ (западные уезды Сибирской губернии в 1711-1727 гг.)*, Jekaterynburg 2007, s. 183-184.

¹⁶ РГАДА, зesp. 214, inw. 5, sygn. 2313, k. 13, 37v, 701.

¹⁷ РГАДА, зesp. 248, ks. 155, k. 341v; зesp. 214, inw. 5, sygn. 2313, k. 658, 723.

¹⁸ РГАДА, зesp. 214, inw. 5, sygn. 2313, k. 658, 701, 713.

¹⁹ РГАДА, зesp. 214, inw. 5, sygn. 2313, k. 723. Szczegółowiej o landratach syberyjskich zob. Д. А. Редин, *Сибирские ландраты. 1714-1720 гг. (Материалы к исследованию)*, [w] *Петровское время в лицах*, Sankt Petersburg 2005, s. 181-194.

tym planowano jeszcze w latach 1711-1713 stworzenie tutaj powiatowego centrum administracyjnego. Trwała m.in. budowa „Архангельского Шадринского города”, którą kierował W. A. Mieszczerskij.

Pozostali komendanci: Okuniewskiej Ostrogi (obejmującej slobodę pieszczanską i czumlatską), Orłowa Gorodiszcza (sloboda korkina i abackaja) i uktusskich manufaktur (slobody: aramilska, nowopyszminska, biełojarska i pyszminska), pochodzili z lokalnej grupy ludzi służbowych (*stuziżitych*)²⁰.

Takim miejscowym przedstawicielem był również I. I. Sjanow, kierujący centrum grupy ośmiu slobód, ale nie posiadający tytułu komendanta. Jego władza rozciągała się na slobody: Sujerską, Ust-Sujerską, Biełozierską i Sałtysarajską²¹.

„Wielkie” reformy lat 1719-1725, znacznie rozszerzyły nomenklaturę administracyjną zarządu lokalnego. To spowodowało potrzebę zatrudniania kolejnych zastępów urzędników, co przełożyło się na dalszą biurokratyzację elit służących w aparacie administracyjnym kraju.

Praktycznie wszyscy znani w latach 1700-1710 *prikaczycy* i komendanci z lat 20. XVIII w. pozostali na służbie państwowej. Doświadczenie administracyjne nabyte w czasie pracy w *prikaczach* rządu wzięło górę nad ich wątpliwą moralnością i podeszły wiekiem. Stąd też rząd zdecydował się na powierzeniem im nowych, również dziedzicznych, stanowisk komisarzy. Na bazie grup slobód Średniego Uralu i Zaurala zostały sformowane nowe jednostki podziału administracyjno-terytorialnego – dystrykty z komisarzami ziemskimi. Uralskie i zauralskie dystrykty wyróżniały się swoją różnorodnością, zależną od resortowego podporządkowania, ale wszystkie posiadały status niższy niż powiat²². Zgodnie z prawem, naczelników samodzielnych slobód, wchodzących w skład dystryktów, zaczęto nazywać podrzędnymi komisarzami. W rękach komisarzy ziemskich i komisarzy podrzędnych skupiono kompetencje odnoszące się do zadań finansowo-podatkowych oraz administracyjno-policyjnych. W dystryktach resortu górniczego (odnoszące się do prerogatywy Syberyjskiego Ober-bergamtu), pomimo działania komisarzy ziemskich i komisarzy podrzędnych, utworzono także stanowiska komisarzy fabrycznych odpowiedzialnych za kierowanie kwestiami techniczno-produkcyjnymi. Zasadniczym dokumentem, regulującym działalność komisarzy ziemskich i komisarzy podrzędnych była „Инструкция земским комиссарам”²³ z 1719 r. W rezultacie przeprowadzanej reformy sądowej, pojawili się komisarze sądowi, nie tylko w miastach posiadających status powiatu. Zainstalowano ich

²⁰ „Dzieci bojarские”: D. Wostinskij, L. Parfientjew, J. Zawjałow. ПГАДА, zesp. 214, inw. 5, sygn. 2313, k. 658.

²¹ ПГАДА, zesp. 214, inw. 5, sygn. 2313, k. 658, 701v.

²² Szczegółowiej o dystryktach zachodnich powiatów guberni syberyjskiej zob. Д. А. Редин, *Административный статус уральских дистриктов в конце первой четверти XVIII в. (Предварительные наблюдения)*, [w] *Проблемы истории России. На перекрестке эпох и традиций*, t. 5, Jekaterynburg 2003, s. 272-289; tegoż, *Административный статус зауральских дистриктов конца первой четверти XVIII в. (Предварительные наблюдения)*, „Известия Уральского Государственного Университета”, 2005, nr 39, серия Гуманитарные науки, выпуск 10, s. 63-71; tegoż, *Административные структуры...*, s. 315-354.

²³ Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание I, t. V, № 3295, c. 632-638.

także w ośrodkach administracyjnych dystryktów²⁴. Zaistniały deficyt kadr, powstały w związku z utworzeniem szeregu nowych stanowisk administracyjno-sądowych, dał możliwość przeniknięcia na niższej rangi stanowiska osobom spokrewnionym (dzieci, bracia) przedstawicielami analizowanej grupy urzędniczej.

Instrukcja dla komisarzy ziemskich z 1719 r.

3295. — Генваря, „. Инструкция или приказъ Земскимъ Коммисарямъ въ Губерніяхъ и Провинціяхъ.

1. Земской Коммисарь долженъ Его Царскому Величеству и Ея Величеству Государыни и Высокимъ Наслѣдникамъ вѣрной, честной и правдивой слуга быть, пользу Ихъ и благополучіе всякими образы и по всей возможности искать и споспѣшествовать; убытки, вредъ и опасность отвращать, и благовременно о томъ увѣдомлять, како сіе доброму слугѣ и подданному должно, и какъ онъ въ томъ предъ Богомъ, предъ Его Царскимъ Величествомъ и предъ всякимъ честнымъ челоуѣкомъ отвѣтъ дать можетъ; и ради того онъ долженъ въ Земской Канцеляри, какъ письменно, такъ и словесно, учинить обыкновенную присягу.

Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, собрание I, t. V, № 3295, с. 632

dragonów i *prikaczzyk* Korkinoin i Abackiej slobody. Około 1725 r. przeniesiono go na stanowisko wojewody w Bieriezowie, gdzie w pierwszych latach nadal występował jako zarządca. Dopiero na początku lat 30. oficjalnie tytułowany jest wojewodą²⁶. Następnie znalazł się pod śledztwem i został zesłany w związku ze „sprawą Dołgorukowych”. Major Bobrowskij szczęśliwie powrócił na służbę państwową od 1742 r. zajmował stanowisko wojewody w Tarze i Tomsku²⁷. Karierę w administracji od *prikaczzyka* slobody, przez służbę w charakterze komisarza

Pomimo odwiecznej tradycji, władze gubernialne zostały zmuszone awansować część komisarzy z spośród szlachty syberyjskiej i „dzieci bojarskich” na stanowiska wojewodów miejskich. W latach 20. i 30. XVIII w. takie przypadki były odosobnione, ale wyraźnie zauważalne. Zdając sobie sprawę z niskiego statusu służbowego osób mianowanych na te stanowiska, przez kilka miesięcy, nazywano ich zarządcami (управителями)²⁵. Po upływie co najmniej roku legitymowali się już tytułem wojewody. W latach 1720-1725 w Pięłymie w charakterze zarządcy (p.o. wojewody) przebywał I. Bobrowskij, były major

²⁴ Ukaz Senatu z 7 VIII 1722 r. określił porządek organizacji ustroju sądownictwa w Rosji. Jednoosobowe sądy (komisarze) mogli być mianowani tylko w bardziej oddalonych miastach, ale nie do dystryktów. Po zapoznaniu się z sytuacją na Syberii (do 1727 r.) Senat ukazem z 21 II 1727 r. postanowił: „о небытии Тобольского уезду (вероятно, правильно – провинции. – D. R.) в дистриктах...судебных комиссаров”. Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, t. 7, № 5051.

²⁵ Analiza terminologii administracyjnej w zachowanej dokumentacji kancelaryjnej z analizowanego okresu pozwala stwierdzić, że określenie „управитель” było swojego rodzaju odpowiednikiem późniejszego terminu „исправляющий должность” [przyr. aut.]

²⁶ Zob.: РИО, t. 114, s. 298-299.

²⁷ М. О. Акишин, *Россійский абсолютизм и управление Сибири XVIII века: Организация и состав государственного аппарата*, Moskwa-Nowosybirsk 2007, s. 107.

ziemskiego, pełnienie obowiązków wojewody w Tiumeniu (od 1725 r.²⁸), do piastowania pełnego stanowiska wojewody na początku lat 30.²⁹, zrobił pułkownik dragonów D. Ugrjumow. Oczywiście te naruszenia starodawnego porządku władze gubernialne musiały wyjaśnić swoim przełożonym w mieście stołecznym, że takie nowinki administracyjne zostały wymuszone nadzwyczajnymi okolicznościami. Syberyjska Kancelaria Gubernialna w 1731 r. poinformowała Gabinet Jego Cesarskiej Wysokości, że: „В городех за неимением в присылке из Москвы из Сибирского приказа воевод 3 человека», tłumacząc obecność przedstawicieli szlachty tobolskiej i „dzieci bojarskich” na tych etatach³⁰.

Na stanowiska komisarzy przeszła część najbardziej wpływowych i doświadczonych poddajczych (wspomniani Zamoszczikow i Niejelow). Z kolei brak tego typu doświadczonych urzędników spowodował obejmowanie tych stanowisk przez reprezentantów regularnych jednostek wojskowych czy miast. Do początku lat 30. XVIII w., dominująca większość elity syberyjskich „ludzi służących” została zaangażowana w działalność administracyjną. Zajmowali stanowiska: typowo kancelaryjne, związane ze sprawami podatkowymi itd. Powodowało to, że w mniejszym stopniu realizowali pierwszorzędnie powierzone im zadania związane z wypełnianiem obowiązku służby wojskowej.

W ten sposób, do początku drugiego trzydziestolecia XVIII w. na Syberii sformował się stały korpus administratorów niższego szczebla, którego jądro stanowili przedstawiciele miejscowej szlachty i „dzieci bojarskich” – wyższe kręgi lokalnej elity społecznej. Korpus ten przyjmował do swojego składu wszystkich tych, którzy przez większą część swojego życia zajmowali się pracą administracyjną i posiadali z tego rodzaju działalności dochód materialny. W grupie tej można zauważyć stale występującą tendencję formowania się swoistych urzędniczych klanów rodzinnych, nawet i bardziej intensywną niż w administracji *prikazów*. Ścisłe powiązana charakterem działalności z grupą urzędniczą kancelarii lokalnych *prikazów* i niekiedy mających analogiczny status społeczny, ta grupa administratorów współtworzyła lokalną biurokratyzowaną społeczność – integralną część społecznej elity omawianego regionu.

²⁸ Государственный Архив Тобольской Области (ГАТО), zesp. И-47, инв. 1, sygn. 4822, k. 112-112v.

²⁹ ГАТО, zesp. И-47, инв. 1, sygn. 4913, k. 37-38.

³⁰ РГАДА, zesp. 248, инв. 3, ks. 134, sygn. 22, k. 140.

Резюме

Дмитрий Алексеевич Редин

Приказчики и комиссары: социальный статус и должностная компетенция администраторов нижнего звена коронного управления в России первой трети XVIII в. (Урало-сибирский вариант)

В течение XVII в. в России начинает постепенно и разновременно формироваться местное чиновничество в полном смысле этого слова, происходящее из местного же населения и в той или иной мере интегрированное в структуры региональных элит. К началу XVIII в. этот процесс (в разной степени интенсивности) становится характерным для всех областей страны и проявляется в формировании семейных кланов, потомственно связанных с коронной службой на канцелярских должностях; в формировании устойчивого состава приказных изб местного происхождения; в формировании приказных семей. Будучи, по преимуществу, выходцами из тяглых слоев, местные приказные нередко, тем не менее, были выходцами из верхушки посада, опрысками богатых и влиятельных городских семей, т.е. имели, в определенном смысле, элитное происхождение. С другой стороны, пополнение подьяческих должностей в приказных избах шло и за счет рядовых, демократических элементов посадского, а иногда и крестьянского тягла. С точки зрения социальных процессов складывание местной бюрократии можно рассматривать одновременно как бюрократизацию локальных элит (в данном случае, городского «патрициата») как и процесс обновления элит.